

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

LAYLA ROŞAN (LALƏ YAŞAR QIZI QARAYEVA)

GİBB VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (İngilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Mahirə Həmid qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nəzakət Fətəli qızı Məmmədli

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti
Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və Ərəb
filologiyası kafedraları

Müdafiə “_30_” 05_ 2014-cü il saat “____”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “____” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**D.01.131 – Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şərq-Qərb mədəni və ədəbi əlaqələrinin qədim və zəngin tarixi vardır və bu əlaqələr XVIII-XIX əsrlərdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Tarixi gerçəklik göstərir ki, Şərq geniş mənada bəşər mədəniyyətinin beşiyi sayılır və ona görə də tarix boyu Qərb burada gedən tarixi-ictimai, elmi-mədəni və ədəbi prosesləri diqqətlə izləmiş, şərqilərin qazandığı uğurlardan geniş miqyasda faydalanmışlar.

Şərq motivlərindən bəhrələnmə hallarına hələ antik dövrün ədəbi əsərlərində rast gəlmək olur¹. İslamdan sonra Qərb-Şərq əlaqələri keyfiyyət və kəmiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olur. İslam mədəniyyəti tədricən Qərbə və Şərqə doğru genişlənir və Edvard Səidin qeyd etdiyi kimi, “VIII əsrdən XVI əsrə qədər, öz siyasi və hərbi gücünün zirvədə olduğu bir dövrdə İslam həm Şərq, həm də Qərbdə hökmranlıq etmişdir”². Orta əsrlərdə elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahələrində irimiqyaslı inkişaf mərhələsinə yetişən və Renessans dövrünü yaşayan müsəlman Şərqi artıq Avropa və Qərb üçün zəngin qaynaq və örnək rolunu oynamışdır.

Qərbdə şərqşünaslıq elmi Vienna Kilsə Konsulluğunun 1312-ci ildə “Ərəb, yunan, ivrit və digər dillər üzrə kafedraların Parisdə, Oksfordda, Boloqnada, Avignon və Salamankada açılması” barədə olan sərəncamı ilə öz rəsmi təsdiqini tapmışdır³. Ancaq qərbilərin Şərqə olan marağı XVIII əsrdən yeni siyasi-iqtisadi və ideoloji məqsədlər üzərində formalaşdı. XIX əsrin ortalarında şərqşünaslıq elmi klassik mərhələyə daxil olur. Bu sahə eyni zamanda, avropalıların Şərqə yönəlmiş müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Akademik N.İ.Konrad bu məsələyə işarə edərək yazır ki, “İngiltərə, Fransa, Hollandiya kimi imperiyalar Şərq ölkələri, onların tarix və mədəniyyəti barədə kompleks məlumat əldə etməyə çalışırdılar”⁴.

Avropada şərqşünaslıq elmi siyasi məqsədlə yaransa da, burada Şərq xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında ciddi və sistemli araşdırmalar aparılmışdır⁵.

¹ Said E.W. “Orientalism”, Penguin books, 2003, s.56-57.

² Həmin əsər, s.159-160.

³ Said E.W. Həmin əsər, s.56-57.

⁴ Конрад Н.И. Запад и Восток. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972, s.9.

⁵ d’Herbelot B. “Bibliothèque Orientale” (reprint), Moutard, Paris: Adamant Media, 2001, s.3-7.

Azərbaycan klassiklərinin Qərb aləminə, xüsusilə, ingilisdilli ictimaiyyətə təqdimatı XVIII əsrdən başlasa da, şairlərimizin ərəb və fars dillərində yazdıqları əsərlər bu bölgəyə tərcümələr vasitəsilə daha öncələr yayılmışdı. XIX-XX əsrlərdə isə ədəbi əlaqələr sahəsində nəzərə çarpan irəliləyişlər baş vermiş, Qərb yazarlarının Azərbaycanca, Azərbaycanlı qələm ustalarının isə Qərbdə öyrənilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmışdır. XIX əsrdə Avropada Azərbaycan klassiklərinə olan marağın artması ilə Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və digər Azərbaycan şairlərinin əsərləri Avropa dillərinə tərcümə edilməyə başlamışdır.

Anadilli şeirimizin zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığından isə Çarlz Rio, Elias Gibb, Edvard Braun və başqa şərqşünasların əsərlərində bəhs edilmişdir. R.Qelpke, N.Bland, A.Arberri, Y.Ripka, E.Gibb, K.Burill, A.Volter və başqaları isə Azərbaycan klassiklərini öyrənməklə yanaşı, onların əsərlərindən tərcümələr etmişlər.

İngilisdilli ədəbiyyatın Azərbaycanda yayılması isə nisbətən gec başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində epizodik halda başlayan bu proses sovetlər dövründə genişlənmiş, bu sahə üzrə Ə.Əhmədova, Ə.Ağayev, Ə.Zeynalov, D.Məlikova, T.Ələkbərov C.Məcnunbəyov, Ü.Bədəlbəyli, O. Həsənov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Şair-tərcüməçi Ə.Rzayev Şekspirin və Bayronun əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr etmiş, "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri" mövzusunda dissertasiya işləmişdir¹. Professor Q. Paşayevin xaricdə çıxan məqalələri, İngilis ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr və eləcə də Azərbaycan dilindən İngilis dilinə çevirdiyi nümunələr ədəbi əlaqələr baxımından diqqəti cəlb edir².

Azərbaycan-İngilis və İngilis-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tədqiqində H.Araslı, V.Arzumanlı, A.Hacıyev, Ə.B.Hüseynova, İ.Arzumanova, Ş.B.Nağıyeva, A.M.Həsənova, A.Kazımova, F.Ş.Quliyev, X.B.İskəndərova, S.N.Sərkarova, Ü.Həbibbəyli və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

Avropa şərqşünaslığında türkdilli şairlər barəsində ilk dəfə dolğun məlumat verən, türklərin dil, ədəbiyyat, tarix və mədəniyyətinə dərin rəğbət bəsləyən Şotlandiyalı şərqşünas Elias Con Vilkinson Gibb olmuşdur. O, ömrünü həsr etdiyi axtarışların nəticəsini çoxcildli "Osmanlı poeziyasının tarixi"ndə yekunlaşdırmışdır. Tanınmış şərqşünas Türk poeziyasını

¹ Rzayev Ə. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. Fil.e.n. ...dis. avtoref., Bakı, 1969.

² Paşayev Q. "Seçilmiş əsərləri", VII c., Bakı: Təhsil, 2012.

ingilislərə daha yaxşı tanıtdırmaq məqsədilə onlardan bir sıra nümunələri özü çevirmişdir. Gibbin əsərində Osmanlı poeziyasının keçdiyi bütün mərhələlər təsvir edilmiş, eləcə də, Azərbaycan şairlərindən Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli, Xəlili, Bəsiri və başqaları barədə dəyərli məlumatlar verilmişdir. Bu barədə ayrı-ayrı müəlliflər maraqlı fikirlər söyləyənlər də, həmin əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının elmi mənzərəsinin hansı səviyyədə işıqlandırılması barədə dolğun təsəvvür yaratmağa ehtiyac vardır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Klassik Azərbaycan poeziyasının Avropada elmi şəkildə araşdırılması əsasən XIX yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdən başlayaraq dünya ədəbi xəzinəsini öz əsərləri ilə zənginləşdirən Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli və digər klassiklərin əsərləri təkrar-təkrar ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Maraqlı haldır ki, Avropa tədqiqatçıları Şərq xalqlarının ədəbi irsini araşdırmaq üçün, həmin zəngin xəzinədən bir çox tərcümələr də etmişlər. Bu qəbildən olan tərcüməçi və şərqşünaslar sırasında Von Hammer Purqstal, Vilyam Cons, C.Vilson, A.Arberry, Atkinson, S.Huri, Volter A. və s.-ni göstərmək olar. Azərbaycan klassiklərinin Avropada öyrənilməsi barəsində R.Qaibova, H.Araslı, M.Quluzadə, Ə.Ağayev, R.Azadə, S.Məmmədova, M.Məmmədova, M.İsmayılov, A.Bayramov, Ş.Xəlilli, L.Əliyeva, Z.Ağayev, B.Ağayev və başqaları bəhs etmişlər. Lakin Gibbin bu məsələ üzrə xidmətləri sistemli elmi araşdırmaya cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektini E.C.V.Gibbin “Osmanlı şeirləri”(1882) və “Osmanlı poeziyasının tarixi” (1900-1909) adlı altıcildlik əsərləri təşkil edir. Burada həmçinin, 1888-ci ildə Londonda çap edilmiş “Türkiyə” (müəllifi S.L.Pul), 1902-ci ildə Glazgoda çap edilmiş “Şeirlər və tərcümələr” (E.C.V.Gibb) və eləcə də 1901-ci ildə Nyu-Yorkda çap edilmiş “Dünyanın böyük klassikləri” əsərləri tədqiqat obyektinə əlavə material kimi cəlb edilir. XIV-XVI yüzillikdə yaşayıb-yaradan Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və Füzuli yaradıcılığının E.Gibb tərəfindən tədqiqi, onun tərcümələrinin orijinala müqayisəli təhlili və tərcümə üsulları isə dissertasiyanın predmetini təşkil edir. 1915-ci ildə Londonda çap edilmiş Kanon Sellin “Osmanlı Türkləri” və 1901-ci ildə Londonda buraxılmış “Osmanlı ədəbiyyatı” (müəllifləri E.Gibb və T.Pion) əsərlərində verilən məlumat və poetik nümunələrin müqayisəli təhlili də tədqiqatın predmetinə daxildir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Gibbin Azərbaycan klassiklərinin öyrənilməsində yerini müəyyənləşdirmək və

onun tərcümələrinin orijinal ilə müqayisəli təhlilini vermək, eyni zamanda, müəllifin klassik Azərbaycan şairləri ilə bağlı məlumat və mülahizələrini elmi-tənqidi baxımdan dəyərləndirməkdir. Bu məqsədə yetişmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin inkişaf yolunun izlənməsi;
- Şotlandiyalı şərqşünas E.C.V.Gibbin Azərbaycan poeziyasının Qərbdə tanınmasında rolunun dəyərləndirilməsi;
- Gibbin və başqa Avropa şərqşünaslarının əsərlərinə əsasən Azərbaycan klassiklərinin yaşadıkları ədəbi mühitin özəlliklərinin tədqiqi, onların Osmanlı poeziyasında tutduqları yerin müəyyənləşdirilməsi;
- Gibbin “Osmanlı şeirləri” və “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərlərinin meydana gəlməsinin tarixi-mədəni aspektdən işıqlandırılması;
- Gibbin Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və Füzuli ilə bağlı verdiyi məlumatların elmi-tənqidi təhlili;
- Gibbin Azərbaycan klassiklərindən İngilis dilinə tərcümə etdiyi poetik nümunələrin orijinal ilə tutuşdurulması və dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Dissertasiya işində müqayisəli metod əsas götürülmüşdür. Tədqiqat üç istiqamətdə aparılıb: ingilis qaynaqları, klassik Azərbaycan şairləri (XIV-XVI yüzillikdə yaşayıb-yaradan Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və Füzuli) və onların əsərlərinin tərcümə xüsusiyyətləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Gibbin Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələrinin inkişafında və orta əsrlər klassik Azərbaycan poeziyasının tanınmasında rolu müəyyənləşdirilir. Müəllifin XIV-XVI yüzillikdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan klassiklərindən Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları və eləcə də onun Xəlili, Bəsiri, Xaqani, Xətai, Süruri kimi digər Azərbaycan şairləri haqqındakı məlumatları sistemli şəkildə elmi ardıcılıqla tədqiq edilir. Gibbin “Osmanlı şeirləri” və “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərlərinin Azərbaycan klassiklərinin Avropada öyrənilməsi və yayılmasındakı müstəsna rolu müəyyən edilir.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Gibbin Azərbaycan klassiklərindən tərcümələri orijinal ilə müqayisəli təhlil cəlb edilir, tipoloji müqayisələr əsasında tərcümələrin keyfiyyəti dil və tarixilik baxımından dəyərləndirilir.

Dissertasiyanın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti burada araşdırılan məsələlərin dəyərlik dərəcəsi ilə bağlıdır. Bu tədqiqatın monoqrafiya kimi çapından sonra, onun əsas müddəalarından Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri

istiqlamətində aparılan tədqiqatlarda və tədris prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu İnstitutun 05.06.2012 tarixli Elmi Şurasında təsdiq edilmişdir (protokol №14). Onunla bağlı 10 məqalə və tezis (Bakı, Simferopol, Kazan) dərc edilmiş, elmi konfranslarda məruzə (Nalçik) edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, yarımbaşlıqlar, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın birinci fəslə “**Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin inkişafında Gibbin rolu**” adlanır və onun “**E.C.V.Gibbin Britaniya şərqşünaslığına gətirdiyi yeniliklər**” adlı birinci paragrafında öncə klassik Azərbaycan poeziyasının Avropada öyrənilməsi tarixinə qısa ekskurs edilir, bu yöndə Purqstal, Redhaus, Atkinson, Arberri, E.Braun, V.Holbruk, C.A.Boyl kimi şərqşünasların fəaliyyəti xatırlanır. Bunun ardınca Şotlandiyalı şərqşünas Elias Con Vilkinson Gibbin həmin məsələdə müstəsna rolu diqqətə çatdırılır.

Gibbin elmi fəaliyyətində üç mühüm cəhət onu başqa tədqiqatçılardan fərqləndirir: *birincisi*, Gibb, Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinin mövcudluğunu ingilis ictimaiyyətinə çatdıran ilk Britaniya alimidir; *ikincisi*, o, faydalandığı tərcümə üsullarının dəqiqliyi sayəsində türk poetik nümunələrinin ingiliscə ekvivalentini yaratmağa müvəffəq olmuşdur; *üçüncüsü* isə, Gibb türkdilli poeziyada Azərbaycanlı şairlərin yerini ayırd edən ilk Avropalı alimdir.

Avropada türk ədəbiyyatı haqqında epizodik məlumatlar olsa da, ingilislərin türk poeziyası ilə tanışlığının təməli məhz Gibbin 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ottoman poems” (“Osmanlı şeirləri”) kitabı ilə qoyulmuşdur. O, altı cildlik “The history of Ottoman poetry” (“Osmanlı poeziya tarixi”) adlı əsəri ilə, öz dediyi kimi, “Hammerin işini tamamlamışdır”¹. Gibb maraqlı bir məqamı da qeyd edir, belə ki, o zaman Avropada ərəb və fars ədəbiyyatı barədə müəyyən məlumat var idi. Ancaq türk ədəbiyyatı haqqında məlimatsızlıq “onların ədəbiyyatının yoxluğu kimi” yanlış nəticəyə gətirib çıxarırdı. “Mənim ümidim və cəhdim belə

¹ Paşayev Q. “Seçilmiş əsərləri”, VII c., Bakı: Təhsil, 2012, s.5.

bir cahilliyi aradan götürmək üçün bir yol tapmaq idi”¹.

Göründüyü kimi, Gibbin əsas hədəfi avropalıların diqqətini türk ədəbiyyatına yönəltmək olmuşdur². O, fransız, italyan və alman dilləri ilə yanaşı, fars və ərəb ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, türk dilini mükəmməl bilmişdir.

Gibbin Britaniya şərqşünaslığına gətirdiyi yeniliklər sırasında türk ədəbiyyatı haqqında mükəmməl tədqiqatlarla yanaşı, Şərq ədəbi nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsində faydalandığı üsul və prinsiplər də diqqət mərkəzində yerləşir.

Bədii tərcümənin əsas problemlərindən biri orijinalın üslub və formasının münasib qəliblə ifadəsidir. Gibbə görə, tərcümənin dəyəri əsərin mənasını olduğu kimi çatdırmaqla yanaşı, şeirin doğma vəznini və ahəngini də mümkün qədər orijinala yaxın saxlamaqla ölçülür: “bu uğurlu tərcümənin ən vacib şərtlərindəndir”³.

Gibb Şərq şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi üçün aşağıdakı keyfiyyətləri nəzərdə tutur:

1. Ritmə uyğun şeirin xarici quruluşunu saxlamaq və hətta, əgər mümkünsə, hər bir misrada olan hecaların sayını belə pozmammaq;

2. Ahəngi (ritmi) olduğu kimi saxlamaq;

3. Tərcümə zamanı orijinalda olan söz və ifadələri itirməmək⁴.

Bəzi türk araşdırıcıları Gibbin tərcümələrini “qəliz və çətin başa düşülən” hesab edirlər. Onlar belə bir faktı nəzərdən qaçırlar ki, Gibb orijinal mətnin forma, musiqi və məzmununu saxlamaqla yanaşı, dil-üslub incəliyini də ifadə etməyə çalışmışdır. Gibbin müasiri, Elizabeth H. Alexander bu mənada Gibbin “mən onları ingiliscəyə türkcə olduqları kimi tərcümə etməyə, ingilis sözləri ilə Şərq poeziyası yaratmağa çalışıram” deyiminə haqq qazandırır.

Əlbəttə, Gibbin tədqiqat və tərcümələrində mübahisəli məqamlar da vardır və bir sıra Avropa şərqşünaslarında müşahidə edilən bəzi metodoloji qüsurlara Gibbdə də rast gəlirik. Onlar, Şərq ədəbiyyatının estetik əsasını təhlil edərkən burada mühüm yer tutan ənənələri məzmun

¹ Paşayev Q. “Seçilmiş əsərləri”, VII c., Bakı: Təhsil, 2012, s.6.

² Çavuşoğlu A. H. Osmanlı şiir tarihi. i-ii c. E.C.Vilkinson Gibb. Tercüme. Ankara: Akçay yayınevi, 1999, s.8.

³ Gibb. E.J.W., 1900, s.9.

⁴ Həmin əsər, s.15.

donuqluğu və formal söz oyunu kimi qələmə vermişlər¹. Ancaq əslində bu belə deyildir. Ərəb, fars və türk dillərində yazılan ədəbiyyat bir çox cəhətlərdən ortaq xarakter daşıyır və türk tədqiqatçısı A.S.Levend həmin ədəbiyyatların poetik sisteminin də müştərək olduğunu qeyd etmişdir². Bu isə Şərqi xalqlarının ədəbi irsinin estetik gözəlliyini və zənginliyini təsdiq edən amil kimi dəyərləndirilir³.

Birinci fəslin **“Gibbin tədqiqatlarında Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı poeziyasında yeri”** adlanan ikinci paragrafında öncə Avropa Şərqişünaslarının türk poeziyasına ikili mövqeyi nəzərə çatdırılır. Belə ki, onlar bir çox hallarda klassik türkdilli ədəbiyyatın orijinallığını şübhə altına alır, onu qismən ərəb və əsasən də fars poeziyasının təqlidi hesab etmişlər. Onlara görə, Osmanlı poeziyası türk danışq dilindən tamamilə ayrıaraq, fars təsiri ilə inkişaf etmiş və əsl türk ruhunu əks etdirə bilməmişdir.

Gibbin özü də öncə Osmanlı poeziyasının o qədər də seçilmədiyini, professor Maks Müllerin “romanlar bütün elmi sahələrdə yunanların tutuquşuları olmuşlar” ifadəsinin “türk və fars ədəbiyyatı” üçün də aktual olduğunu qeyd etmişdir⁴.

E.Braun və A.Volter isə türk ədəbiyyatını fars və ərəb ədəbiyyatı kimi zəngin və qiymətli hesab etmişlər.⁵Gibb isə məsələyə fərqli yanaşaraq qeyd edir ki, “türklərin dahiliyi fikirlərdə deyil, hərəkətdə ifadə olunur”⁶. O, burada Kanon Sellin fikrini təsdiqləyərək belə nəticəyə gəlir ki, türklər İslamı “sözsüz-sualsız” və “səmimi-qəlbədən” qəbul etdikləri kimi, bütün fars ədəbiyyatını da qəbul etdilər⁷.

Burada səlcuq amili də mühüm rol oynamış və Gibbin qeyd etdiyi kimi, osmanlılar fars ədəbiyyatı ilə ünsiyyətdə olan səlcuqların sayəsində həmin ədəbi ənənələri qəbul etmişlər. F.Köprülü bu barədə yazır ki, “islamiyyətdən öncə də türklərə yabançı gəlməyən iranlılar türk ədəbiyyatı

¹ Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (II половина VIII-IX вв.) Москва: Наука, 1983, s.166-172.

² Levend A.S. Türk edebiyatı tarihi. i cild. Ankara: TTK Basimevi, 2009, s.24.

³ Göyüşov N. Füzuli: Düşüncə və ruhun poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

⁴ Gibb. E.J.W. Ottoman poems. London: Frubner, 1882, s. XXXIII.

⁵ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol V. London. 1907, s.VI; Walter G.Andrew. Ottoman Lyric Poetry. An Anthology. University of Texas, 1997, s.7.

⁶ Gibb. E.J.W.1900, s.7.

⁷ Həmin əsər, s.13.

yatının inkişafı üzərində yüzillərcə təsir göstərdilər”¹.

Dissertasiyada göstərilir ki, Osmanlı poeziyasının ərəb və ya fars ədəbiyyatının sadəcə təqlidi olması iddiası ilə razılaşmaq olmaz. Eyni zamanda türkdilli folklorun Osmanlı ədəbiyyatına təsiri də təbii haldır. F.Köprülü məhz bu səbəbdən Gibbin “Osmanlı öncəsi” türk şeirinə toxunmamasını dərin elmi araşdırma üçün əskiklik saymışdır².

Burada maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir, belə ki, qəliblənmiş osmanlı ədəbi dili ilə yanaşı, ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan türklərin yerli dil ləhcələri də mövcud olmuşdur. Gibb Osmanlı ədəbiyyatının birinci mərhələsini (1300-1450) Qərbi-Türk poeziyası dövrü adlandırmışdır. Gibbə əsasən, sırf fars təsiri Osmanlı poeziyasının II dövründə (1450-1600) duyulmağa başlamış və “osmanlı ədəbiyyatı türk danışmaq dilindən ayrılaraq III dövrdə zirvəyə yüksəlmişdir”³.

Əlbəttə, Osmanlı poeziyası yerli ənənələrdən tam ayrılmamışdı. Gibb özü Bürhanəddin və Nəsiminin şeirlərində milli ənənələrin saxlanmasını müsbət hal kimi dəyərləndirir. O, eyni zamanda Nəvainin poeziyasını gözəl şeirlər kimi qiymətləndirmiş, Məsihinin “fars kitablarını bir yana qoyub”, gözəllər barədə doğma türk ruhunu vəcdə gətirən oynaq şeirlər yazmasını alqışlamışdır⁴. Ancaq fars poeziyasının əsrlər boyu Anadoludan tutmuş Hindistanadək geniş bir arealda dominantlıq etməsini nəzərdən qaçırmaq olmaz⁵.

Divan şairlərinin dahiliyi isə onların üslublarının orijinallığı ilə ölçülürdü... Öncələr bütünlüklə ərəb və fars ədəbiyyatına əsaslanan Osmanlı poeziyası tədricən təqliddən uzaqlaşaraq milli xüsusiyyətlərlə zənginləşirdi”⁶.

Avropa alimlərinin tədqiqatlarında çox maraqlı bir fakt ortaya çıxır, belə ki, Osmanlı ədəbləri arasında məhz azərbaycanlı şairlər fars təsirindən kənara çıxmağa cəhd göstərmiş, əsərlərində yerli ənənələrini yaşatmışlar. Bu baxımdan E.Gibb Nəsimi poeziyasına böyük önəm verir. Müəllif onu “Qüdrətli lirik şairlər sülaləsinin öncülü” adlandırır⁷. Azərbaycan

¹ Köprülü F. Türk edebiyatında ilk müsavviflər, Ankara: Diyanet işleri Bakanlığı. 1991, s.20-21.

² Köprülü F. “Türk Edebiyatı Tarihinde Usul”. Edebiyat Araştırmaları. Ankara, 1986, s.5.

³ Gibb. E.J.W. 1900, s.129.

⁴ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol II. London. 1902, s.16.

⁵ Wheeler M. Thackston. A Millenium of Classical Persian Poetry. Ibex publishing, 1994, s. IX.

⁶ <http://www.turkishculture.org/literature>

⁷ Gibb. E.J.W. 1900, s.343-345.

alimləri də Nəsimi poeziyasının əsrarəngiz axıcılığının sirrini onun el nəğmələrindən faydalanması ilə izah edirlər¹.

Füzuliyə gəlincə, Qərb alimləri onu Osmanlı poeziyasına yeni dönəm gətirən ədib kimi təqdim etmişlər. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev isə onu “Türk-İslam intibahının zirvəsi” adlandırmışdır².

K.Sell qeyd edir ki, “Füzuli üslubu fars üslubuna uyğun olsa da onun poeziyası orijinallığı ilə seçilir”³. Türk ədəbiyyatının gözəl bilicisi A.Karahana görə, Füzuli Türkiyə türkcəsi kimi, Azəri ədəbi xüsusiyyətlərini də əks etdirirdi⁴.

Osmanlı poeziyasının ənənəvi xarakterinə yenilik aşılayan şairlərdən biri də Azərbaycan şairi Qazi Bühranəddin olmuşdur. Gibbə görə, o, öz sevgi dolu melodik şeirləri ilə seçilmişdir. Qazi Osmanlı şeirinin formasına da yenilik gətirərək “tuyuq” şəkildən istifadə etmişdir.

Gibb Xaqani, Şeyx Mahmud Şəbüstəri və Süruridən də bəhs etmiş, Səfəvilər sülaləsinin banisi Xətəini isə öncül şair adlandırmışdır. Müəllif onun Azərbaycan “dialektində” “Divan” yazdığını vurğulayır və təxəllüsünün də buradan qaynaqlandığını qeyd edir.

Gibb Bəsinin Osmanlı poeziyasının inkişafına təkan verməsindən və Xəlilinin “Fəraqnamə” adlanan eşq kitabının Berlin Kral Kitabxanasında saxlanıldığından da söz açmışdır.

O, Məsihinin yaradıcılığına toxunaraq, onun ən azı üç romantik məsnəvi yazdığını, Qövsü Təbrizinin isə lirik şair kimi Füzulini təqlid etməsini qeyd edir. Alim sonra XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan şeirlərindən ibarət bir külliyyatın 1868-ci ildə Adolf Berje (Adolph Berge) tərəfindən Leypsikdə çap etdirildiyini də nəzərə çatdırır⁵.

Beləliklə, Gibbin araşdırmaları göstərir ki, Osmanlı poeziyasının təkamülündə və divan ədəbiyyatında türk ənələrinin, dil-üslub və forma yeniliklərinin yer almasında Azərbaycan şairlərinin böyük rolu olmuşdur.

Dissertasiyanın **“Q.Bühranəddin və İ.Nəsimi Gibbin tədqiqatlarında”** adlanan ikinci fəslə dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda **“Gibb və Qazi Bühranəddin yaradıcılığı”** təhlil edilir. Gibb onu ilk Qərbi türk “Eşq şairi” adlandırır və qeyd edir ki, XIV yüzillik türkdilli şeirin təkamülündə mühüm yer tutan, poeziyada hökm

¹ Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.343.

² Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan, Bakı: Sabah, 1996, s.176.

³ Sell C. Ottoman Turks, London, 1915, s.134-135.

⁴ Karahan A. Eski Türk edebiyatı incelemeleri. İstanbul Universiteti, 1980, s.184.

⁵ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol III. London, 1904, s.106.

sürən ənənəvi, dini sərhədləri yarıb keçən, Osmanlı poeziyasına mistik-fəlsəfi mənə gətirən ilk şair məhz odur¹.

O, ilkin qaynaqlara əsasən şairin həyatı və sərkində kimi fəaliyyəti barədə geniş məlumat verir. Əbibin bu cür istedad sahibi olmasını Misirdə və Şamda aldığı elmi biliklərlə, tanınmış alim və övliyalarla ünsiyyəti ilə əlaqələndirir.

Gibbin Qazinin həyatı haqqında yazdıqları, alimin Şərq mənbələrini yaxşı bilməsi və Qazi haqqında məlumatların ingilisdilli oxuculara çatdırılması baxımından dəyərlidir. Ə.Səfərli qeyd edir ki, “Qazi Bürhanəddinin ictimai aləmdəki uğurları ona qol-qanad verirdi”². Maraqlıdır ki, Qazinin şeirlərində olan nikbinliyi, cəsurluğu Gibb də duymuş və bunun şairin ruhunda olduğunu vurğulamışdır. O, yazır: “əsl Qazi ruhu, Qazi cəsərəti məhz onun türkdili şeirlərində duyulmaqdadır”³.

Şairin tuyuq, rübai və qəzəllərindən söz açan Gibb qeyd edir ki, “Sultan Vələd və Aşıq Paşa kimi şairlərin məsnəvilərində gördüyümüz vəznə eynilə Qazinin qəzəllərində də görürük”⁴. O, şairin işlətdiyi qafiyələrin fərqləndiyini və onun yaradıcılığında həm fars, həm də türk üslubunun olduğunu söyləyir. Gibb eyni zamanda Qazinin rübailərini “türkcə yazılan ilk rübailər” kimi qiymətləndirir⁵. O, Qazinin “Divan”ında şeirlərin əlifba ilə düzülmədiyini və təxəllüsün olmamasını türk poeziyasında o zaman bu ənənənin yer almadığı faktı ilə izah edir.

Şərqşünas Qazi şeirində milli ənənələrin ifadə edildiyini xüsusi vurğulayır. Həqiqətən də, “onun şeiri Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələri, türk xalqlarının poetik uğurları üzərində kamala çatmışdır”⁶.

Fəslin ikinci paraqrafında **“Gibbin Qazi Bürhanəddin poeziyasından tərcümələrinin orijinal ilə müqayisəli təhlili”** verilir. Gibb tərcümələrində orijinalın özəlliklərini qoruyub saxladığını vurğulamışdır. Buna bariz misal olaraq şairin “gətirdi” rədifli qəzəlinin tərcüməsinə baxaq⁷:

¹ Gibb. E.J.W. 1900, s.210-212.

² Səfərli Ə, Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, s.312.

³ Gibb. E.J.W. 1900, s.212.

⁴ Həmin əsər, s.210.

⁵ Gibb. E.J.W. 1900, s.211.

⁶ Səfərli Ə, Yusifli X. Həmin əsər, s.317.

⁷ Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı: Azərnəşr, 1988, s.34.

*Təngi-şəkəri ləli-ləbün təngə gətürdi,
Tutisini bu könlümün ahəngə gətürdi*

Bu beyt ingilis dilində belə səslənir¹:

*Thy ruby lips unto the suger-bale have wroughten bale
And made this parrot-heart of mine in melody to wail*

Müəllif hətta Qərb şeirinə tamamilə yad olan rədifini və şairin qəzəllərindəki musiqili-ritmik düzəni də tərcümədə saxlamışdır².

Daha bir misal:

*Nigarına, nigarına, nigarın
Sözün abi-həyatdır eşq narın*

Gibbin tərcüməsində³:

*O fairest one! O fairest one! O fairest!
Thy words the Stream of Life, thy love the clearest*

Şairin şeirlərindəki dərin emosional hissləri duyan Gibb tərcümədə ən incə məqamları belə nəzərdən qaçırmır. Orijinalda olan “narın” “xumarın” “biqərarın” “yararın” qafiyələrinin musiqiliyini saxlamaq məqsədi ilə “clear”, “dear”, “rare”, “near” sifətlərinin üstünlük dərəcə-sindən – clearest (ən təmiz), dearest (ən sevimli), rarest (ən nadir) və nearest (ən yaxın) yararlanmışdır.

Gibbin Qazi Bürhanəddin yaradıcılığından etdiyi tərcümələr içəri-sində rübailər də mühüm yer tutur.

Qazi Bürhanəddinin “tuyuq” formasında olan şeir nümunələrini də Gibb öz tərcümə üsuluna görə ingiliscəyə çevirmiş, burada da forma və ahəngi saxlamağa çalışmışdır.

Fəslin üçüncü paraqrafı **“Gibb Nəsimi poeziyası haqqında”** adlanır və öncə şairin Avropa və Azərbaycanda öyrənilməsi tarixcəsi qısa şəkildə nəzərə çatdırılır, Hammer, A.Nikolson, E.Braun, Kassel, Gibb, Katlin Qriffin-Burriel, P.Smis, A.Volter, H.Araslı, R.Qaibova, M.Quluzadə, C.Məmmədova və başqalarının şairlə bağlı fikirlərinə toxunulur.

Nəsimi irsinin tədqiqi Gibbin əsərlərində müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. O, qaynaqlara söykənərək şairi hürufi poeziyasının ən istedadlı şairi adlandırmışdır⁴.

Nəsimi poeziyasında təsəvvüf və hürufilik ideyalarının birləşdirdiyini qeyd edən Gibb belə bir qənaətə gəlir ki, sonda şairin baxışlarında

¹ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol I. London, 1900, s.214.

² Qazi Bürhanəddin, s.398.

³ Gibb. E.J.W. 1900, s.219.

⁴ Həmin əsər, 1900, s.343.

hürufizm sufizmlə əvəz olunur. O, eyni zamanda hürufiliyin deyil, məhz Mənsur Həllac təsirinin onun ölümünə səbəb olmasını vurğulayır¹. Həqiqətən də, heç kəs Mənsuru Nəsimi qədər tərənnüm etməmişdir.

Gibb Nəsiminin ədəbi irsindən danışarkən fars və türk divanlarının və ərəbcə şeirlərinin olmasını qeyd edir, amma şairin məhz türk “Divan”ının daha böyük əhəmiyyət daşdığını diqqətə çatdırır².

O, Nəsimi şeirlərinə xas olan iki cəhətə toxunur: a. Onun sevgilisi “Allahın təcəssümü” deyil, “Allah”dır; b. şair öz ideyasını “Quran”dan gətirdiyi misallarla təsdiqləyir.

Gibbdən fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəsimi yaradıcılığında əvvəllər sufilik, sonralar isə hürufilik görüşlərinin üstünlük təşkil etməsi qeyd olunur³.

Nəsimi şeirlərinin poetik ifadə vasitələrinə toxunan Gibb, məhz şairin lirikasını “həmin dövrdə yazılmış şeirlərin ən gözəl nümunəsi” saymış, eyni zamanda, onun “üslubunun öz sələf və müasirlərindən qat-qat üstün olduğunu” söyləmişdir⁴. Alim Nəsimi şeirinin musiqi təsiri bağışlayan axıcılığını xüsusi vurğulayaraq, “Biz Nəsiminin vəcd və məftunluqla coşan, füsunkar musiqiyə bürünmüş emosional lirikasını oxuyarkən, həqiqətən də, onun Allahla görüşdüyünü hiss edirik” – deyir⁵.

Fəslin dördüncü paragrafi “**Nəsimi şeiri Gibbin tərcümələrində**” adlanır və burada araşdırılan nümunələr əsasında Gibbin tərcüməçilik məharəti aşkarlanır. Məsələn, şairin “Olur” rədifli qəzəlin tərcüməsində Gibb, həm hecaların sayını tənzimləmiş, həm də orijinalın koloritini ifadə edə bilmişdir. Nəsimidə⁶:

“Ey qaşınla kirpigin, mişkin saçın ümmül-kitab,

Əhli-tövhidin imamü mürşidi Quran olur” – beytini Gibb ingiliscəyə belə çevirir⁷:

“Thou whose Eyebrows, Hair and Lashes make the Mother of the Book,

Guide and imam of the faithful is the Koran everywhere”.

Tərcümədə orijinalıq və qədimliyi saxlamaq məqsədilə Gibb XV-

¹ Həmin əsər, s.345.

² Həmin əsər, s.352.

³ Səfərli Ə, Yusifli X. Həmin əsər, s.332.

⁴ Gibb. E.J.W. 1900, s.354-356.

⁵ Həmin əsər, s.355.

⁶ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Azərnaşr, 1988.s.26.

⁷ Gibb E.J.W. 1900, s.361.

XVII əsrlərdə işlədilən ingilis sözlərindən istifadə etmiş və orijinalın məzmunu, koloriti ilə yanaşı ahəngini belə saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Nəsimi öz şeirlərində dini-təsəvvüfi terminlərə, rəmzlərə geniş yer vermişdir. Maraqlıdır ki, Gibb bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlmiş, qəzəldə verilən dini-mistik ifadələri və sufiyanə anlamları doğru anlamış və ona görə də tərcümələri uğurlu alınmışdır. Məsələn¹:

“Şirin hədisin hər sözü min gövhəri-yekdanədir.

Ənvarinə şəmi-rüxün ay ilə gün pərvanədir” mətli qəzəlin ingiliscə tərcüməsi belədir²:

Yea, every dulcet speech o’ thine is e’en a pearl of lustrous ray;

Both sun and moon are moths that round the Face’s taper flit and play.

Bu tərcümədə Gibb “mirvari” sözünün “müdrək kəlmələr” mənası verdiyini anlamış və onu “pearls of wisdom” (müdrəklik mirvariləri) kimi vermişdir.

Gibb Nəsimi yaradıcılığından bir neçə rübai tərcümə etmişdir. O, burada da Nəsiminin işlətdiyi təkrarolunmaz məcazları uğurla tərcümə etmiş və hətta orijinalda olduğu kimi, qafiyəli rədifdən də istifadə etmişdir.

Tədqiqatın üçüncü fəslə **“Gibb Məhəmməd Füzuli haqqında”** adlanır və onun **“Füzuli yaradıcılığı ingilisdilli qaynaqlarda”** adlı birinci paragrafında öncə böyük şairin ədəbi irsinin Avropa şərqşünaslığında XIX əsrin birinci yarısından öyrənilməyə başlandığı nəzərə çatdırılır.

Akad. H.Araslıya görə, Gibbin ən böyük xidməti “Füzulini Azərbaycan şairi adlandırması”, “qəzəllərinin daxili ahəngi, bədii ifadələrinin orijinallığı və dilinin gözəlliyini” duya bilməsi olmuşdur³. Qeyd edilir ki, R.Qaibova, R.Azadə, S.Məmmədova da Füzuli irsinin tədqiqində Gibbin rolunu müsbət qiymətləndirmişlər.

Müəllif təzkirələrə əsaslanaraq Füzulinin həyatı, gəncliyi, təhsili, müxtəlif elmlərə yiyələnməsi, şeiriyyətə vurğunluğu və eyni ustalıqla türk, fars və ərəb dillərində ədəbi incilər yaratması barədə məlumat verir, onun poetik dühasının günəş kimi bütün Şərqi nura boyamasından söz açır⁴.

¹ İmadəddin Nəsimi, s.445-446.

² Gibb. E.J.W. 1900, s.363.

³ Araslı H. Füzuli irsinin öyrənilməsi tarixi. S.M.Kirov adına universitetin əsərləri. Bakı, 1945, s.32.

⁴ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol III. London, 1904, s.72-73.

Müəllif, eyni zamanda, Füzuli yaradıcılığında elm ilə poeziyanın vəhdət təşkil etdiyini nəzərə çatdıraraq yazır ki, “bu yolda keçirdiyi yuxusuz gecələr şairin gözəllər gözəlini – poeziyanı bilik mirvariləri ilə bəzəyərək yüksək zirvəyə çatdırmışdır”¹.

Gibb Məhəmməd Füzulini dil və üslub baxımından Azərbaycan şairi kimi təqdim edir və yazır ki, o zamankı “Azərbaycan dialekti Konstantinopolun Osmanlı və Mərkəzi Asiyanın Cığatay dilləri arasında ortaq mövqə tutan bir dialektidir, lakin birinciyə daha çox yaxındır...”². Füzuli şeirlərini həm Osmanlı, həm də Asiya türkləri üçün nəzərdə tutduğundan hər iki dialektdən istifadə etmişdir.

Gibb, əsl Füzuli dühasının “Divan”da və “Leyli və Məcnun”da qabarıq ifadə edildiyini vurğulayır. O, Füzuli qəzəllərində tərənnüm edilən məhəbbəti mələklərə xas paklıq təcəssümü kimi qiymətləndirir. Füzulini “dövrünün güzgülü” sayan Gibb şairin Divanını Şərq poeziyası pərəstişkarlarına əsl mənəvi zövq verən mənbə adlandırır.

Gibb şairin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinə toxunaraq bu kədərli eşq hekayəsinin Şərq ədəbiyyatında işlənən başqa dastanlardan daha çox Füzulinin ruhuna uyğun olduğunu diqqətə çatdırır. O, “Leyli və Məcnun”a ölməz məhəbbət abidəsi kimi baxır və Məcnunun qəlbində Füzuli məhəbbətinin alovunu görür: “Adama elə gəlir ki, şair Məcnunun timsalında öz həyat macərəsini nəql edir, öz məhəbbət nəğmələrini oxuyur”³. Bu baxımdan onun mülahizələri mərhum Y.Qarayevlə üst-üstə düşür⁴.

Ancaq Gibb Füzulinin bu əsərdə verdiyi “fəqr” məfhumunun təsəvvüfi mənasına diqqət yetirmir, o səbəbdən həmin anlamın mənəvi, emosional və ya maddi xarakter daşdığını ayırd etmir.

Gibb Füzulinin “Bəngü Badə” məsnəvisini Lamiinin Bahar və Qış əsəri ilə tutuşduraraq, onların eyni ruhda yazılmış əsər olduğunu söyləmiş, ancaq onda əsl Füzuli üslubunun hiss edilmədiyini qeyd etmişdir⁵. Müəllif “Həqiqətü-Suəda”dan danışarkən, bu mövzunun Vaiz Kaşifinin “Rövzə-tuş-Şühada” əsərindən götürüldüyünü və özündə bir çox digər mənbələrdən gələn məlumatları da birləşdirdiyini qeyd edir. Gibb “Şikayətnamə” bərdə də məlumat vermiş, ancaq şairin dövrə və ictimai naqisliklərə

¹ Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol III. London, 1904, s.74.

² Gibb. E.J.W. 1904, s.75.

³ Həmin əsər, s.86-87.

⁴ Qarayev Y. Göstərilən əsər, s.197.

⁵ Gibb. E.J.W. 1904, s.89.

etirazını tam açıqlamamışdır.

Gibb Füzulinin Şərq poeziyasındakı yeri barədə yazır ki, “İlhamını qəlbindən alan Füzuli öz dühasının işığı ilə irşadlanaraq sələflərinin ayaq basmadığı və xələflərinin tapa bilmədiyi yeni bir cığır açmışdır”¹.

Gibb Orta əsr təzkiyəçilərinin Füzuli haqqında gözəl fikirlər söylədiyini qeyd etməklə yanaşı, şairə qarşı yönələn iradları qəbul etmir, eyni zamanda, onların Füzuli irsini yetərincə dəyərləndirə bilmədiklərindən, onun başqa şairlərdən üstünlüyünü dilə gətirmədiklərindən gileylənir².

Üçüncü fəslin ikinci paragrafi “**Gibb Füzuli poeziyasının kamil mütərcümi kimi**” adlanır və burada müəllifin Füzuli poeziyasından ingiliscəyə etdiyi tərcümə nümunələri dəyərləndirilir. Füzuli şeirinin zəngin dil və poetik incəliklərinin başqa dillərə tərcüməsi həqiqətən çətin və bəzən də mümkünsüz görünür. Gibb bunu anlayaraq öz tərcümələrində Füzuli şeirinin ecazkar xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışdır. Gibbin “Leyli və Məcnun”dan etdiyi tərcümədə məsnəvi forması ilə yanaşı, şairin yaratdığı bədii tablolar böyük məharət və həssaslıqla oxucuların gözü önündə canlanır. Məsələn, Məcnunun tora düşmüş ceyranı xilas etmək üçün ovçuya yalvarışı səhnəsindən bir beyti götürək³:

*Əhvalına rəhm qıldı Məcnun,
Baxdı ona, tökdü əşki-gülgün.*

Gibb bunu Şekspir dövrünə xas dillə ifadə edir⁴:

*Mejnun had ruth on its drearihead;
He gazed and rosy tears he shed.*

Başqa mütərcim Sofi Huri isə heca vəznindən istifadə etməklə mətni müasir dil-üslub modelinə uyğun çevirmişdir. Poemanın sonrakı hissələri də Gibb tərəfindən klassik ənənəyə uyğun tərcümə edilmişdir. Məs, Məcnunun paltarını ovçuya verməsi Füzulidə belə səslənir⁵:

*Məcnun ona verdi cümlə rəxtin,
Pak eylədi bərqdən dirəxtin.*

Gibb isə bu beyti belə tərcümə etmişdir⁶:

¹ Gibb. E.J.W. 1904, s.79.

² Gibb. E.J.W. 1904, s.77, 83.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II cild, Bakı, 1958, s.98.

⁴ Gibb. E.J.W. 1904, s.100.

⁵ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II cild, s.99.

⁶ Gibb. E.J.W. 1904, s.101.

*Mejnun gave him all his gear with glee,
Of every leaf he stripped his tree.*

Məcnunun hər şeyini ovçuya verib çılpaq qalması məqamının yarpaqlarını tökən ağaclarla müqaisəsi ingilis dilində çox təsirli səslənir.

Gibbin tərcüməsində Şərq poeziyasının ruhu saxlanılır, türk tərcüməçisi isə daha çox müasir ingilis oxucusunun anlaya və qəbul edə biləcəyi bir üslubdan istifadə etmişdir.

Qərb şərqşünası Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından “Leylinin anasına vəsiyyəti” hissəni də məharətlə ingilis oxucularına çatdırmışdır¹:

*Hala ki, müqərrər oldu getmək
Fərz oldu bu sirri zahir etmək*

Öz sevgisi uğrunda əzab çəkən, vüsala yetmədən dünyasını dəyişən Leylinin vəsiyyəti belə tərcümə edilmişdir²:

*‘But now that the time is come to go,
‘Tis meet that I tell thee my secret woe*

Bu parçada Füzulinin yaratdığı dərin psixoloji vəziyyəti Gibb duya bilmiş və uğurla tərcümə etmişdir. O, həmin incəliyi saxlamaq üçün tərcüməsində müqəddəs kitablarda işlədilən “meet” sözünün “haqlı”, “doğru” mənasından istifadə etmişdir. (“It is meet, right and my bounded duty” King John’s bible). Gibb klassik ənənəyə sadıq qalaraq təkcə qəzəlin məzmununu deyil, onun formasını da saxlaya bilmiş, ən incə məqamları belə unutmamışdır.

Başqa bir nümunə³:

*Ruzi-hicrandır, sevin, ey mürği-ruhim kim, bu gün
Bu qəfəsdən mən səni əlbəttə azad aylərəm.*

Bu beytin tərcüməsini Gibb belə vermişdir⁴:

*‘Tis the parting day; rejoice thee, O thou bird, my soul, for now
I at length shall surely free thee from this cage of dule and pain*

Gibb “ruzi-hicrandır” ifadəsini çevirmək üçün yenə ingilis arxaik sözləri silsiləsindən olan “tis” dən (“it is” (bu) deməkdir) istifadə etmişdir. “Bu qəfəsdən” ifadəsi “bu dərd və qəm qəfəsindən” kimi təsirli şəkildə ingiliscəyə çevrilmişdir. Daha bir maraqlı nümunə⁵:

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. II cild, s.219.

² Gibb. E.J.W. 1904, s.102.

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild, s.245.

⁴ Gibb. E.J.W. 1904, s.92.

⁵ Məhəmməd Füzuli. I cild, s.209.

“Səba, lütf etdin, əhli-dərdə dərmandan xəbər verdin.

Təni-məhzun əcandan, canə canandan xəbər verdin.

Bu misralar Gibbin tərcüməsində belədir¹:

O breeze, thou it kind of balm to those whom pangs affright thou news hast brought.

To wounded frame of life to life of life's delight thou news hast brought .

Gibb qəzəllərlə yanaşı, Füzuli divanından müxəmməs, müsəddəs və rübailər də tərcümə etmişdir. Məsələn, Həbibinin müsəddəsinə cavab olaraq yazılan “Dün sayə saldı başımə bir sərvə-sərbülənd” şeiri (A stately cypress yesterday her shade threw o'er my head), məharətlə çevrilmişdir; Gibb, burada da, şeirin musiqiliyini, axarlılığını və məna incəliyini orjinala xas bir üslubda ifadə edə bilmişdir. Maraqlıdır ki, Şotlandiyalı şərqşünas tərcümə üçün lirik qəzəllərlə bərabər mürəkkəb, ictimai məzmunlu qəzəlləri də seçmiş və böyük ustalıqla ingilis dilinə çevirmişdir²:

Dust bəpərva, fəlak birəhm, dövrən bisükun,

Dərd çox, həmdər yox, düşmən qəvi, tale zəbun

Burada təqsim sənətindən məharətlə istifadə edən Füzuli təzadlı lövhə yaratmışdır və Gibbin tərcüməsi orjinala uyğun və uğurlu alınmışdır³:

Feres are heedless, sphere are ruthless, Fortune is inconstant quite;

Woes are many, friends not any, strong the foe, and weak my plight.

Gibb şeirdə “dost” sözünün tərcüməsində arxaik “Feres” sözündən istifadə edərək şeirin klassik koloritini də saxlamışdır. Başqa bir misal⁴:

Bərqü baran sanma kim, gördükdə ahü əşkimi,

Bilməzəm nəmdir mənim, ağlar mənə, yanar səhab.

Gibbin tərcüməsində⁵:

*When my tears and sighs thou sightest, rain and **levin** deem not these;*

Ken not I my plight, but weep and burn for me the clouds o' the air.

“Levin” vaxtilə ildırım mənasında işlədilər arxaik sozduz və yenə də tərcüməyə orijinallıq aşılamaq üçün seçilmişdir. Birinci misrını dəqiq tərcümə edən Gibb ikinci misrada da sözlərin poetik tutumuna arxalanaraq hərfi tərcümədən uzaqlaşmış, “bilməzəm nəmdir mənim” ifadəsini: “Ken

¹ Gibb. E.J.W. 1904, s.97.

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild, s.261.

³ Gibb. E.J.W. 1904, s.92.

⁴ Məhəmməd Füzuli. I cild, s.78.

⁵ Gibb. E.J.W. 1904, s.93.

not I my plight” –“mən ağır halımdan bixəbərəm” kimi çevirərək qəzəlin ideyasını oxuculara düzgün çatdırmışdır. Gibb bütün tərcümələrində sevgilisinə “thou, thee, thine, ye” kimi Şekspir poeziyasında populyar olan müraciət formalarından istifadə etmişdir. O, tərcümələrinin orijinalın dili ilə səsleşməsinə təmin etmək niyyəti ilə XV-XVII əsrlərdə işlədilən ingilis dilinə tez-tez müraciət etmişdir.

Füzulinin ahəngdar, incə və rəvan səslənən, olduqca sadə bir üslubda yazılan “Sübh salıb mah rüxündən niqab” qəzəlindən bir beyt¹:

Şamlar əncüm sayıram sübhə tək,

Ey şəbi-hicrin mənə ruzi-hesab

Bu beyt Gibbin tərcüməsində gözəl səslənir²:

Every night I count the stars till morning break;

Thou, the night apart from whom's my Reckoning – Day

“**The day of reckoning**” ifadəsi Bibliyada məşhər günü kimi təsvir olunur.

Eşq dünyası və onun ülviliyi Füzuli şeirinin mayasıdır Gibb bunu duyaraq öz tərcüməsində həmin hissləri dolğun şəkildə ifadə etməyə çalışır. Məsələn³:

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,

Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.

Gibbin tərcüməsində⁴:

O Fuzuli, never shall I quit the path of Love, because,

Through his virtue gain I entrance mid the noble company.

Tərcümədə beytin ahəngi, məzmunu, həm də əski deyim tərzini saxlanılır.

Gibb Füzulinin alleqorik əsərləri arasında ən çox məşhər olan “Bəngü-Badə”dən “Bəngin sifətləri haqqında bir hekayə” sərlövhəsi ilə başlayan hissəni ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Poemadan götürülən bu kiçik nümunə əsərin əsas ideyasını parlaq surətdə əks etdirir. Bu kiçik parçanı məsnəvi formasında tərcümə edərkən Gibb onun məzmun və üslubunu saxlaya bilmişdir.

Sonda dissertasiyanın elmi **nəticələri** ümumiləşdirilir.

1. Tədqiqat işində ingilis şərqşünası Gibbin araşdırmaları üzrə orta çağlar Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir

¹ Məhəmməd Füzuli. I cild, s.77.

² Gibb. E.J.W. 1904, s.94.

³ Məhəmməd Füzuli. I cild, s.318.

⁴ Gibb. E.J.W. 1904, s.96.

və müqayisəli təhlil əsasında Avropa şərqşünaslığında klassik poeziyamızın elmi mənzərəsinin yaradılmasında onun xidməti dəyərləndirilir.

2. Gibbin araşdırmalarında türkdilli poeziyanın inkişaf və təkamülündə, xüsusilə onun dil-üslub və bədii-estetik cəhətdən cilalanmasında Azərbaycan müəlliflərinin yeri dəqiq şəkildə müəyyən edilir, Qazi Bürhanəddin, İmadədin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların ədəbi irsinə yüksək və obyektiv qiymət verilir.

3. Əldə edilən ümumi nəticəyə görə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Gibbin mülahizələri və müddəaları bəzi epizodik istisnalarla, bir çox parametrlərə görə müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yer alan nəzəri baxışlar və konsepsiyalar ilə uyğun gəlir.

4. Tədqiqat işində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının üç tanınmış nümayəndəsi – Qazi Bürhanəddin, İmadədin Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin bədii irsi Gibbin araşdırmaları işığında təhlil edilir və onların yaradıcılığına verilən qiymət elmi-təndiqi müstəvidə ümumiləşdirilir.

5. Dissertasiyada eyni zamanda Gibbin hər üç klassikin poeziyasından etdiyi tərcümələr orijinal mətn ilə müqayisəli tədqiqə cəlb edilir, ingilis şərqşünasının tərcüməçilik məharəti konkret misallar üzərində aparılan müqayisəli təhlil əsasında dəyərləndirilir.

6. Burada eyni zamanda hər üç sənətkarın klassik qəlibdə yazdığı şeirlərin forma və məzmun xüsusiyyətlərinin, ahəng və musiqisinin, eləcə də orijinalda yer alan məna incəlikləri və bədii-estetik çalarların Gibbin tərcümələrindəki adekvat ifadə üsulları müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın əsas müddəaları dissertantın elmi nəşrlərdə dərc etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nəsimi ingilis tədqiqatında. Tədqiqələr, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 1999, s.59-62.
2. İngilis alimi E.C.V.Gibb tərcümə haqqında. Elm və həyat, №2. Bakı, 2003, s.30.
3. Füzuli Gibbin tədqiqatında. Elmi araşdırmalar, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, № 1-2. Bakı, 2004, s.65-68.
4. Qazi Burhanəddin İngilis şərqşünası Gibbin tədqiqatında /AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 1. Bakı, 2004, s.47-52.
5. Описание исторической пути, пройденной классической тюрко-язычной поэзией, в произведении Э.Дж.В.Гибба. Ученые записки / Таврический Национальный Университет им. В.И. Вернадского/ Симферополь, 2011, с.156-161.

6. Изучение наследия Насими в британских источниках / Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве, III Международная научная конференция/ Кабардино-Балкарский Государственный Университет, 25-26 июня 2012, с.447-450.
7. Гази Бурханеддин и литературная среда XVI века. Вестник КАЗНУ им.Аль-Фараби, (серия филология), № 4. 2012, с.200-203.
8. XVI yüzilliyin ədəbi mühiti ingilis qaynaqlarında / AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri/№ 6. Bakı, 2012, s. 425-429.
9. Gibb və Azərbaycan ədəbiyyatı. Akademik V.Məmmədəliyevin 70-illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, BDU nəşriyyatı, 2012, s.291-293.
10. Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin inkişafında Gibbin rolu / AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. № 2, 2014, s. 326-333

ГИББ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуется классическая азербайджанская литература на основе трудов английского востоковеда Э.Дж.В.Гибба – шеститомного труда «История Османской поэзии» (1900-1909) и книги «Османские стихи» (1882).

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и научная новизна темы, указывается уровень изученности темы, определяются объект и предмет, цели и задачи, методологическая основа, теоретическое и практическое значение исследования.

Первая глава диссертации – «Роль Гибба в развитии восточно-западных литературных отношений» – состоит из двух частей. В начале первой части под названием «Новаторство Э.Дж.В.Гибба в области британской ориенталистики» делается краткий экскурс в историю изучения классической азербайджанской поэзии в Европе, дается критическая оценка деятельности западных ориенталистов в этой области, затем исследуется исключительная роль великого британского ориенталиста Э.Дж.В.Гибба в данном направлении. Подчеркивается, что благодаря его удачным переводам, азербайджанское классическое поэтическое наследие было наиболее адекватно доведено до европейской аудитории.

Во второй части первой главы – «Место азербайджанских классиков в Османской поэзии в исследованиях Э.Дж.В.Гибба» – отмечается дуалистический подход европейских востоковедов к тюркской классической поэзии, которые постепенно стали признавать ее оригинальность. Выявлены заслуги Э.Дж.В.Гибба в этом вопросе. Именно им было отмечено, что азербайджанские поэты обогатили местными языково-стилевыми элементами и национальным колоритом классическую тюркскую поэзию.

Вторая глава под названием «Г.Бурханеддин и И.Насими в исследованиях Гибба» состоит из четырех частей. В первой части – «Гибб и творчество Гази Бурханеддина», рассматривается

новаторство, привнесенное поэтом в тюркскую поэзию. Во второй части главы проведен «Сравнительный анализ переводов Гибба из поэзии Гази Бурханеддина и оригиналов», на основе примеров обращается внимание на переводческое мастерство Э.Дж.В.Гибба. В третьей части – «Гибб о поэзии Насими» – рассматривается суждение британского востоковеда о том, что поэзия Насими объединяет идеи суфизма и хуруфизма, исследуются взгляды Гибба на поэзию великого азербайджанского поэта, определяется их научная значимость. В четвертой части под названием «Поэзия Насими в переводах Гибба» на основе конкретных образцов раскрывается мастерство Гибба как переводчика. Отмечается, что он искусно перевел и передал европейским читателям музыкальную тональность и художественные тонкости поэзии Насими, а также суфийские понятия и символы, занимающие важное место в творчестве поэта.

Третья глава диссертации называется «Гибб о Мухаммеде Физули», она состоит из двух частей. В первой части под названием «Творчество Физули в англоязычных источниках» в общих чертах рассмотрена краткая характеристика исследований наследия Физули в европейском востоковедении, обращается внимание на место поэта в эволюции тюркской поэзии. Затем освещаются исключительные заслуги Гибба в изучении творчества Физули, которого он назвал солнцем восточной поэзии.

Во второй части главы – «Гибб как талантливый переводчик поэзии Физули», дается сравнительный анализ переводов, осуществленных Гиббом; на основе конкретных образцов выявляются попытки Гибба сохранить при переводе богатство языка и художественные тонкости поэзии Физули, а также ее эстетическое очарование и дух содержания.

В заключении подводятся итоги исследования и обобщаются научные выводы.

GIBB AND AZERBAIJANI LITERATURE

S U M M A R Y

In this thesis the author analyses the academic view of classic Azerbaijani literature, based on E.J.W Gibb's monumental works entitled "Ottoman Poems" (1882) and "The History of Ottoman Poetry" (1900-1909).

The thesis is comprised of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction presents the relevance and originality of the thesis, by comparison with other analytical treatments of the subject and related materials. The methodology applied to the research and the theoretical and practical benefits are outlined.

The first chapter of the research is entitled "Gibb's place in the development of East-West literary links". The first sub-chapter is called "New concepts introduced to British orientalism by E.J.W. Gibb". In this sub-chapter the history of European Research on classic Azerbaijani poetry is discussed, works of European orientalists are evaluated and Gibb's exceptional place among those orientalists confirmed. Due to Gibb's successful translations, the poetic heritage of the Azerbaijani classics were presented to European audiences in their true form for the first time demonstrating their previously unknown levels of sophistication.

The second sub-chapter of the first chapter is entitled "The place of Azerbaijani classics in Ottoman poetry as asserted by Gibb in his work". In this section the attitudes, prejudices and biases of European orientalists towards Turkic poetry are outlined along with their begrudging acceptance of the originality of the referenced poetry. Gibb's exceptional work in this field is identified and described. The research supports the view that he was the first to shed light on the enriching influence of the Azerbaijani poets on Turkish poetry by their use of elements of local language and traditions, folklore and national identity.

The second chapter of the thesis is entitled "G.Burhaneddin and I.Nesimi in Gibb's work" and has four sub-chapters.

In the first sub-chapter entitled "Gibb and the creative work of Burhaneddin", his research into Burhaneddin is analysed with reference to

his role in introducing innovative ideas, styles and forms to Turkic poetry. In the second sub-chapter entitled, “Comparative analysis of Gibb’s translations of Burhaneddin with the original poetry” Gibb’s remarkable translation skills are evaluated and highlighted. The third sub-chapter is entitled “Gibb on the poetry of Nesimi” in which, Gibb’s views on Nesimi’s poetry and its academic principles and literary content are investigated. Gibb presents Nesimi as the poet whose work unites the Sufist and Hurufist ideals. The fourth sub-chapter is called “Gibb’s translations of Nesimi’s Poetry” in which the beautiful rhyme and melody that prevails in the poetry of Nesimi is shown to be accurately preserved in English by Gibb’s astonishingly sophisticated and accurate translations.

The third chapter of the research is entitled “Gibb on Muhammed Fuzuli” and in its first sub-chapter, “Fuzuli’s work in English language sources” the author outlines the history of research by European orientalists into Fuzuli’s poetry. Fuzuli’s dominant place in the development of Turkic poetry is stressed. Further, Gibb’s exceptional place in researching and establishing this conclusion is highlighted along with his proclamation of Fuzuli as the greatest of the Eastern poets.

The second sub-chapter is entitled “Gibb as a master translator of Fuzuli’s poetry”. Examples of Gibb’s translation of the great poet’s heritage are evaluated. The author analyses Gibb’s efforts to maintain Fuzuli’s rich language, to ensure that the fine detail of meaning, mystery, majesty, spirit and message of his work are not lost, but presented in their full glory to the English reader.

The author concludes that Gibb was an exceptional intellect and innovative translator who applied his intellect to some of the greatest poets of Ottoman history to the benefit of Western audiences and established the immense influence of Azerbaijani poets in Ottoman literature.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ НИЗАМИ**

На правах рукописи

**ЛАЙЛА РОШАН
(ЛАЛА ЯШАР кызы КАРАЕВА)**

ГИББ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

5716.01 – Азербайджанская литература

5718.01 – Мировая литература (Английская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014

